

Hubert Buch-Hansen

Den europæiske kartelregulerings politiske økonomi

Over hele Europa blev karteller i mange år opfattet som en naturlig og legitim måde at organisere markeder på. I de seneste par årtier er der imidlertid sket et paradigmeskift i myndighedernes tilgang til karteller, både på nationalt plan og på EU-niveau. Det kommer blandt andet til udtryk ved, at karteller til stadighed straffes hårdere. Med afsæt i et kritisk politisk økonomiperspektiv anlægger artiklen et helikopterperspektiv på den europæiske kartelregulering og inddeler dens udvikling i to faser. En første fase hvor den var en del af en "reguleret" form for kapitalisme, og en anden fase hvor den indgår som et element i en neoliberal kapitalismeform. Paradigmeskiftet kortlægges med eksempler fra EF/EU, Danmark og andre europæiske lande og forklares med henvisning til magtforskydninger samt ændringer i sociale akkumulationsstrukturer og fremherskende idéer. Afslutningsvis rejser artiklen spørgsmålet, hvorvidt der er tegn på, at den økonomiske krise, der fulgte i kølvandet på finanskrisen i 2008, vil føre til et nyt skift i måden, hvorpå karteller reguleres i Europa.

Europa har en lang tradition for karteldannelse, det vil sige for, at rivaliserende virksomheder aftaler at begrænse deres indbyrdes konkurrence. Over hele Europa blev karteller i mange år opfattet som en naturlig og legitim måde at organisere markeder på. I 1920'erne og 1930'erne blev der på nationalt niveau indført kartelregulering i en række europæiske lande, herunder Danmark. Men formålet var at holde styr på kartellerne, ikke generelt at forhindre dem. Efter den Anden Verdenskrig vedtog en række europæiske lande ny lovgivning på kartelområdet, og på det supranationale niveau blev karteller som udgangspunkt forbudt i først Kul- og Stålungionen og efterfølgende i det Europæiske Økonomiske Fællesskab.¹ Det var dog først langt senere, nemlig i 1990'erne, at konkurrencemyndighederne i Europa begyndte at skride hårdt ind over for karteldannelser i form af heftige bødeidømmelser og andre sanktioner. I Danmark trådte et generelt forbud mod karteller først i kraft i 1998, og siden da er myndighedernes muligheder for at bekæmpe karteller løbende blevet optimeret. En fundamental transformation i måden, hvorpå de europæiske myndigheder regulerer karteller, har med andre ord fundet sted.² Formålet med denne artikel er at redegøre for og forklare dette paradigmeskifte.

En hovedpointe er, at paradigmeskiftet bør ses i en større sammenhæng. Særligt må man se det i sammenhæng med ændringer i de fremherskende idéer angående konkurrence samt grundlæggende forandringer i det økonomiske systems funktionsmåde. Artiklen kortlægger skiftet med eksempler fra EF/EU, Danmark og andre europæiske lande og forklarer det med udgangspunkt i et kritisk politisk økonomiperspektiv funderet i historisk materialisme. Dette perspektiv indplacerer kartelregulering i dets bredere idémæssige og materielle kontekst og adskiller sig blandt andet derved fra den type teori, der generelt er blevet anvendt i studiet af fænomenet. Langt hovedparten af forskningen i karteller og kartelregulering er således blevet udført af økonomer (Marshall og Marx, 2012; Stigler, 1964), jurister (Harding og Joshua, 2003) og historikere (Boje og Kallestrup, 2004; Warlouzet, 2015), mens politologer og politiske økonomer kun i begrænset omfang har beskæftiget sig med emnet (Buch-Hansen og Wigger, 2011; McGowan, 2010). Som Susan Strange, en fremtrædende figur inden for international politisk økonomi (IPØ), bemærkede for to årtier siden, så er det ”som om et gardin af stilhed har nedsænket sig over hele emnet karteller” inden for IPØ (1996: 148).

Der er ellers mindst to gode grunde til at beskæftige sig med karteller og kartelregulering fra et politisk økonomiperspektiv. For det første er der tale om fænomener, som er af stor betydning såvel aktuelt som historisk – og som i øvrigt direkte vedrører forhold, der optager politiske økonomer, såsom magt og markedsregulering. For det andet er et (kritisk) politisk økonomiperspektiv blandt andet karakteriseret derved, at det studerer specifikke fænomener i deres politisk-økonomiske kontekst, og ved at det tager et historisk perspektiv. Det gør et sådant perspektiv særligt egnet til at belyse den europæiske kartelregulerings overordnede udvikling. I denne artikel anlægges der et helikopterperspektiv på kartelregulering, sådan at forstå at genstandsfeltet netop er de overordnede udviklinger på området fremfor specifikke beslutningsprocesser, kartelsager eller juridiske detaljer. Set fra et sådant perspektiv kan den europæiske kartelregulerings udvikling inddeles i to faser. En første fase hvor den var en del af en ”reguleret” form for kapitalisme, og en anden fase hvor den indgår som et element i en neoliberal kapitalismeform.³

Artiklen er opbygget som følger. Først skitseres det teoretiske perspektiv, hvorigennem artiklen forstår kartelregulering. I de følgende to sektioner oprulles dernæst kartelreguleringens to faser inden en kort konklusion opsummerer de vigtigste pointer.

Kritisk politisk økonomi

Artiklens perspektiv på karteller og kartelregulering bygger som nævnt på elementer fra den historisk materialistiske tradition i politisk økonomi. Det er en tradition, der blandt andet spænder over nutidige tilgange som reguleringsteori (Bieling, Jäger og Ryner, 2016; Koch, 2012), teori om sociale akkumulationsstrukturer (McDonough, Reich og Kotz, 2010), neogramscianisme (Bieler, Bruff og Morton, 2015; Cox, 1996) og Amsterdam-skolen i IPØ (Overbeek, 1990; van Apeldoorn, 2002). Et sådant perspektiv indebærer, at karteller og kartelregulering skal ses i lyset af, at de (i den periode der fokuseres på her) var en del af et dynamisk kapitalistisk økonomisk system. Det er derfor på sin plads at indlede med nogle korte refleksioner over kapitalismens natur.

Helt grundlæggende set er kapitalisme et økonomisk system, i hvilket et stort antal private virksomheder producerer varer og tjenesteydelser med henblik på at generere profit. Systemets motor er kapitalakkumulation, hvor kapital er betegnelsen for allerede akkumuleret værdi, der kan bruges til at akkumulere yderligere værdi (Gordon, Edwards og Reich, 1982). Akkumulationen giver som udgangspunkt anledning til konkurrence mellem rivaliserende virksomheder, som hver især forsøger at tilkæmpe sig en så stor del af kagen som muligt. Denne konkurrence holder virksomhederne på tærne og tvinger dem til at levere produkter og serviceydelser af god kvalitet til en lav pris og til at være innovative. På den ene side har konkurrence således gavnlige effekter og er en afgørende forudsætning for, at kapitalismen kan fungere. På den anden side er konkurrencen – og kapitalakkumulationsprocessen mere generelt – ikke en stabil og uproblematisk proces, men derimod en dynamisk proces, der skaber modsætninger, som truer med at underminere kapitalakkumulationen og dermed selve kapitalismens grundlag (Harvey, 2014).

En af disse modsætninger er, at mens systemet afhænger af konkurrence for at kunne fungere, så har virksomheder i mange tilfælde en interesse i at dæmpe eller helt eliminere konkurrencepresset, eftersom det reducerer deres indtjening og potentielt truer deres fortsatte eksistens (Wood, 2003: 22). Overtagelse af konkurrerende virksomheder er en populær måde at dæmpe konkurrencepresset på, en anden er kartelaftaler. Med sådanne aftaler begrænser rivaliserende virksomheder typisk deres indbyrdes konkurrence ved at vedtage minimumpriser, produktionskvoter eller markedsdelinger. På grund af denne og mange andre iboende modsætninger bevæger kapitalistiske markeder sig i retning af uligevægt og kollaps, hvis ikke de på diverse måder understøttes af en lang række økonomiske, politiske og kulturelle institutioner (Jessop, 2002). Disse institutioner relaterer sig blandt andet til arbejdsmarkedets organisering, finanssektorens rolle i forhold til industrien, karakteren af statens involvering

i det økonomiske system og den fremherskende ideologi. De specifikke institutioner, der stabiliserer kapitalakkumulationsprocessen på et givet tidspunkt, kan betegnes som ”sociale akkumulationsstrukturer” (McDonough, Reich og Kotz, 2010).

Konkurrencepolitik – herunder kartelregulering – kan udgøre en del af de sociale akkumulationsstrukturer, om end det historisk set ikke altid har været tilfældet. Det er i den forbindelse vigtigt at understrege, at kartelregulering ikke bare er kartelregulering. Den kan nemlig have vidt forskellige formål, herunder handle om alt fra at fremme til at forhindre karteldannelser. Den politisk-økonomiske sammenhæng, som den indgår i, vil i vid udstrækning være bestemmende for reguleringens indhold. Kartelregulering, der handler om at skabe intensiv konkurrence, harmonerer således med én type kapitalisme, mens den i mindre grad lader sig forene med en anden.

De sociale akkumulationsstrukturer er definerende for, hvordan en konkret social formation fungerer. Dermed også sagt at samfund på en og samme tid kan fungere efter kapitalistiske principper og være meget forskellige. Kapitalismens diversitet er da også et stort forskningsområde inden for politisk økonomi generelt (Hall og Soskice, 2001; Shonfield, 1965). Sociale akkumulationsstrukturer skaber den stabilitet, der gør, at kapitalejere har lyst til at investere kapital i forventning om et fremtidigt afkast, og som sådan er de selve forudsætningen for akkumulationsprocessen. Men grundet kapitalismens dynamiske og modsætningsfyldte natur kan akkumulationsstrukturerne kun i en periode understøtte akkumulation og dermed økonomisk vækst. Før eller siden undermineres strukturerne, og det kapitalistiske system rammes af en krise. Dybe kriser kan føre til, at eksisterende institutioner transformeres, hvorved nye akkumulationsstrukturer fremkommer (McDonough, 2011).

Det kan imidlertid ikke understreges nok, at dette aldrig sker automatisk. Sociale akkumulationsstrukturer – og dermed også kartelregulering – er ikke noget, der bare opstår for derefter at opfylde det økonomiske systems behov. Samfundets institutioner, herunder staten, afspejler altid til en vis grad magtforholdene mellem forskellige grupperinger i samfundet. Grundlæggende institutionel forandring er altid resultatet af politiske kampe, som tager afsæt i idéer, og hvis udfald i høj grad reflekterer nye magtrelationer. I denne sammenhæng skal ”politiske kampe” forstås bredt som noget, der ikke bare vedrører politikere, men som også i høj grad involverer fraktioner af erhvervsliv og arbejdstagere. Magtrelationerne mellem forskellige erhvervsfraktioner er af afgørende betydning for de overordnede samfundsudviklinger og er derfor et emne, der påkalder sig stor interesse inden for kritisk politisk økonomi (Ougaard, 2016; Robinson, 2004; van Apeldoorn, 2002). Forskydninger i magtrelationer

affødes ofte af, at en ny form for kapitalakkumulation bliver fremherskende. Eksempelvis vil et skift fra national til transnational orienteret kapitalakkumulation bevirke, at magtbalancen mellem ejerne af national og transnational kapital forrykkes til sidstnævntes fraktions fordel (Buch-Hansen og Wigger, 2011).

Aktørers præferencer bygger på idéer, og magtforhold er afgørende for, hvilke idéer der bliver institutionaliseret, og dermed for, hvilke akkumulationsstrukturer der (måske) vokser frem i kølvandet på en krise. Idéer kan vedrøre mange ting, herunder den foretrukne form for kartelregulering. Vil man forstå kartelreguleringens overordnede udvikling over tid, er man derfor nødt til at se den i dens bredere idémæssige og politisk-økonomiske kontekst.

Den europæiske kartelregulerings første fase

Så længe der har eksisteret markeder med profitsøgende virksomheder, har der eksisteret kartellignende aftaler.⁴ I europæisk sammenhæng er kartellernes forløbere middelalderens gilder og lav (Boje og Kallestrup, 2004). Det var dog først i forbindelse med industrialiseringen, at karteller i moderne forstand fremkom. Med industrialiseringen blev produktionen samlet i fabrikker. Til at begynde med eksisterede der et stort antal konkurrerende virksomheder i de forskellige brancher, så konkurrencen var hård. Men i takt med at virksomheder gik under i denne konkurrence og blev opslugt af rivaler, blev markederne domineret af færre spillere. Fusioner skabte således betingelserne for, at der kunne fremkomme karteller, for karteller er først og fremmest et fænomen, der trives i oligopolistiske markeder (LeClair, 2011; Mirow og Maurer, 1982). Det skyldes blandt andet, at det alt andet lige er lettere at administrere karteller, der består af få virksomheder med store markedsandele, end karteller, der består af mange virksomheder med små markedsandele.

Overalt i den industrialiserede verden skød karteller op. I 1910 var der omkring 700 karteller i den tyske industri. Det tal var steget til 3000 tyve år senere (Schröter, 1996: 132). Den danske industri var i ekstrem grad kartelliseret ved indgangen til 1900-tallet (Lindberg, 1909), og også i eksempelvis Frankrig, Schweiz og Storbritannien var kartelliseringen omfattende omkring midten af 1900-tallet (Mercer, 1995; Mirow og Maurer, 1982; Schröter, 1996). Kartellerne blomstrede som sagt på grund af den koncentrationsproces, som industrialiseringen medførte, men de var også muliggjort af, at staten kun i meget begrænset omfang regulerede markedet. Det skete i overensstemmelse med den liberale ideologi, som – blandt andet med støtte i Adam Smiths *The Wealth of Nations* – tilsagde, at staten i vid udstrækning skulle overlade markedet til sig selv (Smith, 2003). En liberal form for kapitalisme var således fremherskende

i USA såvel som i Europa. Det gjaldt også i Danmark, hvor erhvervsreguleringens omfang inden 1930'erne var yderst sparsom (Iversen, 2012).

I USA blev kartelregulering indført i den liberale fase. Det skete med den amerikanske kongres' vedtagelse af den såkaldte Sherman Act i 1890. Loven, som forbød karteller, var en reaktion på, at fremkomsten af monopoler og kartellignende truster førte til stigende priser. I Europa så man anderledes på karteller, hvilket måske tydeligst illustreres ved, at den tyske højesteret i 1897 – syv år efter vedtagelsen af Sherman Act – fastslog, at karteller var lovlige (Windolf, 2015). I 1920'erne og 1930'erne indførte en række europæiske lande kartelregulering. Men som nævnt var formålet ikke at forbyde karteller, for disse blev fortsat betragtet som ofte nødvendige foranstaltninger, der kunne dæmpe konkurrencens slagsider og skabe stabilitet. Erhvervsfolk og politiske beslutningstagere var generelt af den opfattelse, at karteller havde positive effekter for såvel de deltagende virksomheder som for samfundsøkonomien. Reguleringens primære formål var således at sikre, at karteller ikke blev misbrugt til at hæve priserne urimeligt.

Tyskland, Frankrig og Norge var blandt de lande, der indførte kartellovgivning i 1920'erne, mens eksempelvis Danmark, Holland og Belgien først kom med på vognen i 1930'erne (for et overblik, se Edwards, 1964). Hovedinspirationsskilden til blandt andet den danske lov om prisaftaler fra 1937 var en resolution, som den Interparlamentariske Union enstemmigt havde vedtaget på et møde i London i 1930 – et møde som Rigsdagens fire partier (det Konservative Folkeparti, Venstre, Det Radikale Venstre og Socialdemokratiet) havde deltaget i (von Eyben, 1980).⁵ Resolutionen betegnede karteller som “naturlige fænomener” i det økonomiske liv, som der dog burde føres *kontrol* med for at forhindre eventuelle skadevirkninger. Den anbefalede, at kartelaftaler blev *offentliggjort* og pegede i den forbindelse på nødvendigheden af “anmeldelsestvang og registrering i et statsregister af alle kartelmæssige overenskomster” (citeret fra Jensen, Schlichtkrull og Thomsen, 1968). Resolutionen anbefalede desuden, at der i alle lande blev nedsat en kartelkommission, som skulle føre kontrol med de anmeldte kartelaftaler og sikre, at de ikke førte til misbrug. Den danske 1937-lov lå i direkte forlængelse af disse idéer. Den sigtede mod at skabe gennemsigtighed i forhold til indgåede kartelaftaler og at forhindre misbrug af disse. Karteller og monopoler skulle anmeldes til en offentlig instans kaldet Priskontrolrådet. Rådet kunne nedlægge forbud mod aftaler “om pris-, produktions-, omsætnings- eller transportforhold”, hvis disse medførte “urimelige priser” eller forretningsbetingelser. De anmeldte aftaler blev offentliggjort i *Statstidende* og derefter samlet i et offentligt tilgængeligt register.

1930'ernes verdensomspændende depression betød, at priserne raslede ned, og at hele brancher var truet på deres fortsatte eksistens. Mange europæiske regeringer så karteller som en del af løsningen på dette problem. Flere lande introducerede således i 1930'erne lovgivning, der havde til hensigt at udbrede den allerede omfattende kartellisering. Eksempelvis blev der i Holland i 1934 vedtaget en lov, som gjorde det muligt for myndighederne at presse virksomheder, der stod uden for et kartel til at deltage i kartellet. Idéen var at forhindre sådanne outsiders i at trykke priserne nedad. I Belgien blev der året efter vedtaget en lignende lov. Den franske statsadministration dannede ligefrem selv karteller mellem virksomheder i udvalgte brancher. Efter nationalsocialisternes magtovertagelse i 1933 blev der også i Tyskland i en række tilfælde gennemført tvangskartelliseringer. Til trods for at deres forhold var særdeles ansændt i 1930'erne, formåede de tyske og franske regeringer at samarbejde om at forsvare deres fælles karteller mod konkurrence fra amerikanske virksomheder (Schröter, 1996).

Den Store Depression blev i mange kredse set som et direkte resultat af den uregulerede kapitalisme, og dermed kom krisen til at markere indledningen til en epoke i kapitalismens historie, som blev karakteriseret ved øget markedsregulering. De sociale akkumulationsstrukturer, der gradvis fremkom, hentede blandt andet inspiration i den engelske økonom John M. Keynes' idéer (Keynes, 1973). Særligt efter den Anden Verdenskrig gik kapitalismen ind i en fase, der er blevet betegnet som "indlejret liberalisme" (Ruggie, 1982). Der var tale om akkumulationsstrukturer, som blandt andet genererede høje vækstrater via en kombination af fordistiske produktionsmetoder, omfattende erhvervsregulering, keynesianske velfærdsstater og international frihandel (Kotz, McDonough og Reich, 1994; Overbeek, 1990).

I årene efter den Anden Verdenskrigs afslutning blev der i en del europæiske lande vedtaget nye kartellovgivninger. Dette skete i vid udstrækning som et resultat af pres fra den amerikanske regering, som stillede krav om initiativer på kartelområdet som modydelse for økonomisk støtte til Europas genopbygning. Ikke bare i Tyskland, hvor amerikanerne som besættelsesmagt havde direkte indflydelse på den førte politik, men også i eksempelvis Frankrig og Storbritannien blev der taget lovgivningsmæssige skridt i retning af at begrænse forekomsten af karteller. Amerikanernes primære dagsorden var at sikre, at amerikanske virksomheder – som på dette tidspunkt var langt foran deres europæiske konkurrenter – fik adgang til Europas markeder (Buch-Hansen og Wigger, 2011; Djelic, 1998).

Groft sagt kan man opdele de europæiske kartellovgivninger, der blev undfanget i 1950'erne i to grupper. Den første gruppe var lovgivninger, der i ud-

gangspunktet forbød kartelaftaler. Den tyske konkurrencelovgivning fra 1957 samt EF-traktaten (også kaldet Rom-traktaten) hørte til denne gruppe. Den anden gruppe var lovgivninger, der tillod karteller samtidig med, at de forbød misbrug af dem. Frankrig, Holland og Norge hørte til denne gruppe, og det samme gjorde Danmark med Monopolloven af 1955. Loven, som blev vedtaget i Folketinget udelukkende med Socialdemokratiets og Det Radikale Venstres stemmer, videreførte i store træk 1937-lovens grundlæggende principper. Med andre ord forbød den ikke konkurrencebegrænsende aftaler, men sigtede mod at offentliggøre dem og forhindre misbrug. Virksomheder, der indgik konkurrencebegrænsende aftaler, skulle således anmelde disse til en instans kaldet Monopoltilsynet.

Forskellen på de to grupper af lovgivninger var imidlertid mindre i praksis end på papiret, for både den tyske konkurrencelov og EF-traktaten gjorde det muligt at tillade karteller, hvis de havde alment gavnlige virkninger. I Tyskland var det således muligt for konkurrencemyndigheden – *Bundeskartellamt* – at tildele dispensationer. Sideløbende med at *Bundeskartellamt* opsporede og forbød nogle karteller, gav det sin velsignelse til andre. I 1973 eksisterede der derfor i omegnen af 200 lovlige karteller i Tyskland (Smith, 1994: 437). På EF-niveau var det Kommissionen, der var ansvarlig for at håndhæve traktatens kartelforbud. Fra slutningen af 1960'erne og fremefter nedlagde Kommissionen forbud mod en lang række karteller, der kom til dens kendskab. Om end den havde (og har) mulighed for at tildele en karteldeltagende virksomhed bøder på helt op til 10 pct. af virksomhedens omsætning i det foregående regnskabsår, så var det ikke en mulighed, Kommissionen benyttede i de første par årtier. Når der blev udstedt bøder, var de små, og ikke sjældent slap karteldeltagere med et påbud om at ophæve deres samarbejdsaftale. Kommissionen havde også mulighed for at dispensere fra det generelle forbud mod karteldannelse, hvilket skete i flere tilfælde i forbindelse med den økonomiske krise i 1970'erne (Goyder, 1993: 162-163; Wigger og Buch-Hansen, 2014).

Helt frem til 1990'erne var den europæiske kartelregulering således generelt lempelig – i hvert fald i sammenligning med situationen under kartelreguleringens anden fase. Det skyldtes både, at konkurrencebegrænsninger i et vist omfang ræsonnerede med den indlejrede liberalismes regulerede akkumulationsstrukturer, og at europæiske politikere og erhvervsfolk stadig ikke betragtede karteller som noget entydigt negativt. Såvel den danske som en række andre europæiske landes konkurrencelovgivninger byggede på en forestilling om, at en konkurrencebegrænsnings positive effekter potentielt kunne overstige de negative, hvorfor myndighederne måtte foretage en konkret vurdering af det enkelte kartels samlede effekter. Eksempelvis var det opfattelsen, at det

kunne være samfundsøkonomisk gavnligt, hvis virksomheder via konkurrencebegrænsninger fik ro til at vokse sig stærke på det nationale eller europæiske hjemmemarked, så de kunne klare sig i den internationale konkurrence. Samme neomerkantilistiske tænkning, som førte til, at mange stater ved hjælp af interventionistiske industripolitikker understøttede strategisk vigtige virksomheder og industrier, så de kunne klare sig i den internationale konkurrence, lå dermed til grund for konkurrencelovgivningernes fleksible tilgang til konkurrencebegrænsninger.

Det neoliberale skift og kartelreguleringens anden fase

Hvor 1930'ernes Store Depression markerede afslutningen på den uregulerede kapitalismes æra, var 1970'ernes økonomiske krise begyndelsen på slutningen for den indlejrede liberalismes tidsalder. I Europæisk sammenhæng begyndte det neoliberale skift i slutningen af 1970'erne i Storbritannien med Margaret Thatchers valgsejr. Det var dog først i løbet af særligt anden halvdel af 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne, at skiftet begyndte at tage fart. Neoliberalisternes synspunkt var, at den tidligere epokes direkte statsinterventioner var en del af forklaringen på krisen, og at en ny periode med vækst forudsatte mindre statslig indblanding i markedet. Pointen med neoliberalisme er imidlertid ikke at reducere statens funktioner til et minimum; snarere handler det om at omdanne staten og samfundet, så de tjener erhvervslivets interesser (Stanford, 2008). Det neoliberale skift indebar blandt andet, at efterkrigstidens keynesianske velfærdsstater lidt efter lidt måtte vige pladsen for konkurrencestater (Cerny, 1997), og at erhvervsreguleringen i stigende grad blev liberaliseret og markedsgjort (Horn, 2012; van Apeldoorn, Drahooupil og Horn, 2009; se også Nyberg, 2015).

De neoliberale idéers momentum hang i høj grad sammen med magtfor skydninger. Efterkrigstidens indlejrede liberalisme havde i vid udstrækning været funderet på et kompromis mellem nationalt orienteret industri og fagbevægelsen. Nu fremkom der i stedet for de nationalt funderede fordristiske produktionsstrukturer et globalt produktionssystem, og antallet af transnationale selskaber eksploderede (Robinson, 2004). Fra at der eksisterede omkring 7000 sådanne selskaber i 1970, var tallet steget til 82.000 fyrré år senere (UNCTAD, 2009). Udviklingen svækkede både de nationale kapitalfraktioner og fagbevægelsens magt og banede vejen for institutionaliseringen af neoliberale idéer.⁶ Præcis som i den klassiske liberalisme ses konkurrence inden for neoliberalismen som noget positivt. Ønsket er at forhindre virksomheder i at blive skærmet fra konkurrencens centrifugalkræfter via eksempelvis statsstøtte eller muligheden for at indgå konkurrencebegrænsende aftaler. Ikke alle typer virk-

somheder har lige stor interesse i dette. Transnationale selskaber er alt andet lige konkurrencedygtige i forhold til selskaber, som ikke opererer i flere lande (Buch-Hansen og Wigger, 2011), og de neoliberale akkumulationsstrukturer er derfor særligt i disse selskabers interesse.

Det kan på den baggrund ikke undre, at det netop var de øverste chefer for en gruppe toneangivende europæiske transnationale selskaber, der spillede en nøglerolle i midt-1980'erne, da den europæiske integrationsproces efter en lang dødvandsperiode blev genstartet, og bevægelsen hen imod realiseringen af et stort indre marked uden mellemstatslige handelshindringer blev sat i gang med vedtagelsen af Fællesakten. Det skete via organisationen The European Roundtable of Industrialists (ERT). Samme organisation var medvirkende til, at der i 1990'erne og efterfølgende blev sat en neoliberal dagsorden i EU (van Apeldoorn, 2002), også på konkurrenceområdet hvor ERT udbad sig ”frihed til at konkurrere” (ERT, 1994). Tilskyndet af blandt andre ERT og anført af konkurrencekommissærerne Peter Sutherland og Leon Brittan indledte EU-Kommissionen i anden halvdel af 1980'erne en krig mod karteller. Begge kommissærer var overbeviste neoliberalister, og den linje, de lagde i forhold til karteller, er blevet fulgt af efterfølgende kommissærer – helt frem til den dag i dag, hvor danskeren Margrete Vestager bestrider posten som EU's konkurrencekommissær.

Traktatens kartelregler ændrede sig ganske vist ikke, men det gjorde til gengæld måden, hvorpå reglerne blev implementeret. Det afspejlede sig i størrelsen på de bøder, som karteldeltagere straffes med. Hvor Kommissionen fra 1990 til 1994 udstedte kartelbøder for godt 500 millioner Euro, lød det tilsvarende beløb for 2010-2014 perioden på små 9 milliarder Euro. De ti største bøder, som Kommissionen siden 1969 har tildelt virksomheder i kartelsager, er alle udstedt efter årtusindeskiftet. Den største lød på 715 millioner Euro og tilfaldt franske Saint Gobain i 2008 (Commission, 2015). I 1996 introducerede Kommissionen et straffempelsesprogram, som gør det muligt helt eller delvist at fritage karteldeltagere for bødestraf, hvis de frivilligt står frem og dokumenterer kartellets eksistens over for Kommissionen. Fordi bødeniveauet har nået et højt niveau, har karteldeltagere i en række sager ladet sig friste til at melde sig selv (Buch-Hansen og Levallois, 2015). Hertil kommer, at private aktører i stigende grad spiller en central rolle i systemet, idet skadelidte forbrugere og virksomheder opmuntres til at anlægge erstatningssager mod kartelmagere. Denne delvise ”privatisering” af kartelreguleringen må også ses i sammenhæng med den neoliberale drejning. Endelig kommer drejningen også til udtryk på andre måder, som pladsen ikke tillader, at vi beskæftiger os med her. Eksempelvis har forskning peget på, at der er en tendens til, at idéer fra Chicago-skolen vinder

frem i EU-Kommissionens regulering af konkurrence (Bartalevich, 2016; Wigger, 2008).

EU's konkurrenceregler gælder også i medlemslandene – parallelt med de nationale kartelregler. I 2003 blev det indført, at nationale konkurrencemyndigheder direkte skal implementere EU-traktatens kartelregler. Allerede inden da var der på nationalt niveau påbegyndt et paradigmeskift i kartelreguleringen. Det kom blandt andet til udtryk ved, at mange lande ophørte med at registrere karteller og derfor lukkede deres kartelregistre. Særligt i slutningen af 1980'erne og starten af 1990'erne lukkede mange registre, blandt andet i Tyskland (1985), Storbritannien (1989), Danmark (1989), Norge (1993) og Sverige (1993). Det skete som oftest i forbindelse med EU-harmonisering og indførelsen af kartelforbud (Shanahan og Fellman, 2016: 129). Ikke alle europæiske lande havde dog haft et kartelregistreringssystem. Lande som Frankrig og Italien havde i stedet i vid udstrækning set gennem fingre med sådanne aftaler. Her blev der vedtaget lovgivning, som generelt forbød karteller i henholdsvis 1986 og 1990.

Paradigmeskiftet inden for dansk kartelregulering skete først i slutningen af 1990'erne, på et tidspunkt hvor stort set alle andre EU-lande allerede var gået over til at føre en hård kurs over for karteller. I 1997 blev en ny lov vedtaget, som forbød konkurrencebegrænsende aftaler, herunder karteller. Monopolloven af 1955 var på dette tidspunkt blevet afløst af en ny lov, som trådte i kraft i 1990. Denne lov videreførte imidlertid i det store hele den eksisterende tilgang til karteller, det vil sige et system, hvor myndighederne ikke gjorde noget aktivt for at opspore karteller, og hvor sanktionerne var milde. En del af baggrunden for lovændringen i 1997 var, at en OECD-rapport i 1993 kritiserede konkurrenceforholdene i Danmark. Rapporten fremhævede det høje danske prisniveau og påpegede, at det danske system ikke afskrækkede virksomheder fra at indgå kartelaftaler. Det blev problematiseret, at systemet ikke gjorde det muligt at straffe virksomheder, der havde lavet en konkurrencebegrænsende aftale, såfremt virksomhederne gik med til at ophæve aftalen (OECD, 1993). Rapporten medvirkede til, at den socialdemokratiske industriminister, Jan Trøjborg, tog initiativ til forhandlinger om en ny konkurrencelov (Boje og Kallestrup, 2004). Af endnu større betydning end kritikken fra OECD var det politiske ønske om at gøre noget ved den betydelige disharmoni, som eksisterede mellem de danske konkurrenceregler og EU's regler. Ved at erstatte kontrol og offentliggørelse med forbud kom den danske regulering af karteller til at fungere efter det samme princip som det, der gjaldt på EU-niveau samt efterhånden i stort set alle de øvrige medlemslande.

Siden vedtagelsen af den danske forbudslovgivning i 1997 har de danske konkurrencemyndigheder – Konkurrence- og Forbrugerstyrelsen samt Bagmandspolitiet – indledt en målrettet karteljagt. De har løbende fået tilført nye redskaber til formålet af skiftende folketingsflertal. Politiet har fået mulighed for at aflytte og overvåge individer, der er under mistanke for at deltage i karteller, bødeniveauet i kartelsager er ad flere omgange blevet forhøjet markant, og karteldeltagere risikerer i dag at skulle afsone fængsel i op til seks år. Fra at have haft et af Europas blideste kartelreguleringssystemer er Danmark dermed i løbet af to årtier endt med at have et af de strengeste. I lighed med de andre kartellovgivninger som har set dagens lys i den neoliberale æra, byggede 1997-loven på den opfattelse, at intensiv konkurrence udelukkende er positivt, og at karteller og andre konkurrencebegrænsninger derfor udelukkende er negative. Med andre ord bygger loven på helt andre idéer end dem, som lå til grund for dansk kartelregulering i den første fase. Det syn på karteller, som er fremherskende i den anden fase – både i Danmark og i resten af Europa – er blevet opsummeret bedst af italieneren Mario Monti, som var EU konkurrencekommissær fra 1999 til 2004. Han betegnede karteller som ”kræftsvulster på den frie markedsøkonomi” (Monti, 2001).

Selvom den neoliberale form for kartelregulering som udgangspunkt er i transnationale selskabers interesse grundet deres konkurrencekraft, så elsker sådanne selskaber naturligvis kun fri konkurrence, så længe de selv drager fordel af den. Sat lidt på spidsen er fri konkurrence fint, så længe man er oppe imod mindre stærke konkurrenter, som man kan udkonkurrere. Er konkurrenterne andre transnationale selskaber med stor konkurrencekraft, er det straks en anden sag. Så kan det være mere attraktivt at indgå kartelaftaler. Der er således en lang række eksempler på, at transnationale selskaber (og deres datterselskaber) har indgået internationale eller ligefrem globale kartelaftaler i den neoliberale epoke (Buch-Hansen, 2012). I takt med overgangen fra nationalt til transnationalt orienteret kapitalisme kan der – meget naturligt – ses en klar tendens til, at en større andel af karteldannelserne blev grænseoverskridende (Buch-Hansen og Levallois, 2015).

Konklusion

Sammenligner man den europæiske kartelregulerings to faser, bliver det klart, at et bemærkelsesværdigt paradigmeskift har fundet sted (tabel 1). Den første fase indledtes i 1920'erne og særligt 1930'erne og faldt sammen med regulerede akkumulationsstrukturer, som blandt andet indebar, at staterne i udpræget grad forsøgte at styre markederne. Det fremherskende syn på konkurrence var, at det på den ene side var nødvendigt og positivt, men at der på den anden

side kunne være gode grunde til at dæmpe eller begrænse den. I Danmark og mange andre lande tog kartelreguleringen form af et system, hvor virksomheder anmeldte deres kartelaftaler til konkurrencemyndighederne, som så vurderede, om aftalen kunne accepteres. Den anden fase indledtes i forbindelse med overgangen til en neoliberal kapitalisme i 1980'erne og 1990'erne. Med fremkomsten af transnationale akkumulationsstrukturer var det naturligt, at også karteller i stigende grad blev grænseoverskridende. Det fremherskende synspunkt i neoliberalismen er imidlertid, at konkurrence er entydigt positivt, og konkurrencebegrænsninger entydigt negative. Den nyliberale kartelregulering tager derfor form af en decideret jagt på karteller og hårdere og hårdere straffe til kartelmagere.

Table 1: Den europæiske kartelregulerings to faser

	Fase 1	Fase 2
Fremherskende syn på konkurrence og karteller	Konkurrence er generelt ønskeligt, men der kan være argumenter for at begrænse den, blandt andet ved hjælp af karteller.	Konkurrence er positivt, karteller er negative og bør udryddes.
Kartelregulering	Lempelig. Karteller tillades eller straffes mildt.	Stringent. Karteller jages og straffes hårdt.
Karteller	Primært nationale.	Primært transnationale.
Kapitalismeform	"Indlejret liberalisme". En reguleret form for kapitalisme som fortrinsvis orienterer sig mod det nationale/regionale niveau.	Neoliberalisme. En form for kapitalisme som primært er orienteret mod at skabe et erhvervsklima, som er fordelagtigt for transnationale selskaber.

Ved at anlægge et kritisk politisk økonomi perspektiv på den europæiske kartelregulerings udviling bliver det synligt, at denne skal forstås i sammenhæng med ideologiske skift og fremkomsten af nye sociale akkumulationsstrukturer, som var betinget af magtforskydninger mellem sociale kræfter. En lignende blotlægning af underliggende kausale mekaniser er ikke mulig, hvis der anlægges et mere konventionelt perspektiv. Eksempelvis kan traditionelle politologiske teorier bruges til at forklare de politikprocesser, hvorigennem konkurrencelovgivning har taget form, mens sådanne lovgivninger kan analyseres detaljeret og dybdegående fra et juridisk perspektiv. Værdien af den viden, som sådanne perspektiver kan frembringe, skal bestemt ikke undervurderes. Men

omvendt er de i modsætning til et kritisk politisk økonomiperspektiv ikke egnet til at indsætte kartelreguleringen i en bredere politisk-økonomisk kontekst, hvilket i høj grad begrænser deres evne til at forklare overordnede udviklingsforløb. Desuden slører de, at kartelregulering – i lighed med andre former for regulering – altid er politisk i den forstand, at bestemte aktører tilgodeses på andres bekostning.

Hvis der er en ting, politiske økonomer og samfundsforskere generelt kan blive enige om, er det, at kriser åbner mulighed for, at nye idéer kan blive institutionaliseret og dermed forme samfundsudviklingen. Dette gør sig som nævnt også gældende i forhold til specifikke politikområder, såsom kartelområdet. 1970'ernes krise banede således vejen for paradigmeskiftet i den europæiske kartelregulering. Flere forskere har spekuleret i, om noget lignende kunne blive resultatet af den økonomiske krise, der fulgte i kølvandet på den finanskriser, der brød ud i 2008 (se eksempelvis Wilks, 2009). Paradigmeskift tager tid, og som sådan er det endnu for tidligt at sige noget definitivt om, hvorvidt krisen kommer til at afstedkomme store ændringer på kartelområdet. Sikkert er det dog, at Kommissionen på nuværende tidspunkt ikke har ændret sin praksis på dette område, og at den var hurtig til at melde ud, at den økonomiske krise ikke ville få den til at se mildere på karteller end hidtil (Wigger og Buch-Hansen, 2014). Det følger som en logisk konsekvens af det argument, som er blevet fremført i denne artikel, at et paradigmeskift på kartelområdet kun kommer til at ske i sammenhæng med et mere generelt brud med den nyliberale kapitalismeform. Indtil videre kan man sige, at krisen – snarere end at markere slutningen på den neolibérale epoke – har markeret overgangen til en mere autoritær form for neoliberalisme (Bruff, 2014; se også Wigger og Buch-Hansen, 2015).

Noter

1. Både på nationalt og supranationalt niveau er kartelregulering et ud af flere områder, som konkurrencemyndighederne beskæftiger sig med. Kontrol med fusioner og med, om virksomheder misbruger deres dominerende stilling, er eksempler på andre områder. For overblik over den europæiske konkurrencepolitikks forskellige delområder, se Cini og McGowan (2009) eller Buch-Hansen og Wigger (2011).
2. ”Kartelregulering” bruges her i bred forstand som betegnelse for myndighedernes tilgang til karteller, omend der i dag strengt taget er tale om en jagt på karteller snarere end en regulering af dem.
3. Dette skal ikke forstås således, at kapitalismen er ureguleret i den neolibérale fase. Neoliberalisme indebærer regulering på konkurrenceområdet såvel som på en lang række andre områder (Braithwaite, 2008)

4. Denne samt følgende sektion om den anden fase trækker begge på Buch-Hansen (2016), som indeholder en mere detaljeret beskrivelse af udviklingen i den danske politik i forhold til karteller, og som giver en række eksempler på karteller med dansk islæt.
5. Den Interparlamentariske Union (IPU) blev dannet i 1889 og var dermed verdens første forum for mellemstatslige forhandlinger. Det skal nævnes, at der i Danmark allerede i 1931 blev vedtaget en lov om prisaftaler i Rigsdagen. Denne lov fik imidlertid ingen praktisk betydning. For en redegørelse for de politiske kampe der gik forud for prisaftalelovene fra 1931 og 1937 se Thomsen (1987).
6. Magtforskydningen er blandt andet også kommet til udtryk ved, at transnationale direktørnetværk er blevet styrket på bekostning af nationale netværk i den neolibérale kapitalismes epoke (se fx Heemskerk, Fennema og Carroll, 2016).

Litteratur

- Bartalevich, Dzmitry (2016). The influence of the Chicago School on the Commission's guidelines, notices and block exemption regulations in EU competition policy. *Journal of Common Market Studies* 54 (2): 267-283.
- Bielor, Andreas, Ian Bruff og David A. Morton (2015). Gramsci and "the International": past, present and future, pp. 135-155 i Mark McNally (red.), *Antonio Gramsci*. New York: Palgrave.
- Bieling, Hans-Jürgen, Johannes Jäger og Magnus Ryner (2016). Regulation theory and the political economy of the European Union. *Journal of Common Market Studies* 54 (1): 53-69.
- Boje, Per og Morten Kallestrup (2004). *Marked, erhvervsliv og stat. Dansk konkurrence Lovgivning og det store erhvervsliv*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Braithwaite, John (2008). *Regulatory Capitalism*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bruff, Ian (2014). The rise of authoritarian neoliberalism. *Rethinking Marxism* 26 (1): 113-129.
- Buch-Hansen, Hubert (2012). Freedom to compete? The cartelization of European transnational corporations. *Competition & Change* 16 (1): 20-36.
- Buch-Hansen, Hubert (2016). *Karteller – Afsløringen af aftalt spil i dansk erhvervsliv*. København: Gyldendal Business.
- Buch-Hansen, Hubert og Angela Wigger (2011). *The Politics of European Competition Regulation: A Critical Political Economy Perspective*. London og New York: Routledge.
- Buch-Hansen, Hubert og Clement Levallois (2015). The scale and geography of collusion in the European Market. *Journal of Common Market Studies* 53 (4): 737-752.
- Cerny, Philip G. (1997). Paradoxes of the competition state: the dynamics of political globalization. *Government and Opposition* 32 (2): 251-274.

- Cini, Michelle og Lee McGowan (2009). *Competition Policy in the European Union*, 2. udg. New York: Palgrave.
- Commission. (2015). Cartel statistics as of 21 October 2015. <http://ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf> (20. december, 2015).
- Cox, Robert W. (1996). *Approaches to World Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Djelic, Marie-Laure (1998). *Exporting the American Model: The Postwar Transformation of European Business*. Oxford: Oxford University Press.
- Edwards, Corwin D. (1964). *Cartelization in Western Europe. Bureau of Intelligence and Research*. US Department of State.
- ERT (1994). *Freedom to Compete: Competition Policy Issues for European Business*. Brussels.
- Gordon, David, Richard Edwards og Michael Reich (1982). *Segmented Work, Divided Workers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goyder, Daniel G. (1993). *EC Competition Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Hall, Peter og David Soskice (2001). An introduction to varieties of capitalism, pp. 1-66 i Peter Hall og David Soskice (red.), *Varieties of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harding, Christopher og Julian Joshua (2003). *Regulating Cartels in Europe: A Study of Legal Control of Corporate Delinquency*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, David (2014). *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. London: Profile Books.
- Heemskerck, Eelke M., Meinert Fennema og William K. Carroll (2016). The global corporate elite after the financial crisis: evidence from the transnational network of interlocking directorates. *Global Networks* 16 (1): 68-88.
- Horn, Laura (2012). *Regulating Corporate Governance in the EU: Towards a Marketization of Corporate Control*. New York: Palgrave.
- Iversen, Martin J. (2012). Economic ordens and formative phases: A business historical journey through Danish capitalism, 1850-2000, pp. 169-194 i Andrea Colli, Abe de Jong og Martin J. Iversen (red.), *Mapping European Corporations: Strategy, Structure, Ownership and Performance*. London og New York: Routledge.
- Jensen, Frederik, Uffe Schlichtkrull og Ingeborg Thomsen (1968). *Monopolloven med kommentarer*. København: Juristforbundets Forlag.
- Jessop, Bob (2002). *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity.
- Keynes, John M. (1973). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koch, Max (2012). *Capitalism and Climate Change*. New York: Palgrave.
- Kotz, David M., Terry McDonough og Michael Reich (red.) (1994). *Social Structures of Accumulation*. Cambridge: Cambridge University Press.

- LeClair, Mark (2011). *Cartelization, Antitrust and Globalization in the US and Europe*. London og New York: Routledge.
- Lindberg, Jakob K. (1909). *Dansk Industrieretning 1908*. København: Nielsen og Lydiche.
- Marshall, Robert og Leslie Marx (2012). *The Economics of Collusion. Cartels and Bidding Rings*. Cambridge: MIT press.
- McDonough, Terry (2011). Social structures of accumulation: a "punctuated" view of embeddedness. *American Journal of Economics and Sociology* 70 (5): 1234-1247.
- McDonough, Terry, Michael Reich og David M. Kotz (red.). (2010). *Contemporary Capitalism and Its Crises*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McGowan, Lee (2010). *The Antitrust Revolution in Europe: Exploring the European Commission's Cartel Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Mercer, Helen (1995). *Constructing a Competitive Order. The Hidden History of British Antitrust Policies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mirow, Kurt og Harry Maurer (1982). *Webs of Power. International Cartels and the World Economy*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Monti, Mario (2001). Why should we be concerned with cartels and collusive behaviour? i Konkurrentverket (red.), *Fighting Cartels – Why and How?* www.konkurrentverket.se (10. februar 2016).
- Nyberg, Linda (2015). Politikens handlingsutrymme och konkurrensens lagar. Nyliberala föreställningar om stat och marknad i tre konkurrensregelverk. *Statsvetenskaplig tidskrift* 117 (4): 505-530.
- OECD (1993). *OECD Economic Surveys – Denmark*. OECD Publishing.
- Ougaard, Morten (2016). The reconfiguration of the transnational power bloc in the crisis. *European Journal of International Relations* 22 (2): 459-482.
- Overbeek, Henk (1990). *Global Capitalism and National Decline*. London: Unwin Hyman.
- Robinson, William I. (2004). *A Theory of Global Capitalism. Production, Class, and State in a Transnational World*. London: Johns Hopkins University Press.
- Ruggie, John G. (1982). International regimes, transactions, and change: embedded liberalism in the postwar economic order. *International Organization* 36 (2): 379-415.
- Schröter, Harm G. (1996). Cartelization and decartelization in Europe, 1870-1995: rise and decline of an economic institution. *The Journal of European Economic History* 25 (1): 129-153.
- Shanahan, Martin og Susanna Fellman (2016). Cartel registers around the world, kapitel 7 i Martin Shanahan og Susanna Fellman (red.), *Regulating Competition. Cartel Registers in the Twentieth-century World*. London og New York: Routledge.
- Shonfield, Andrew (1965). *Modern Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.

- Smith, Adam (2003). *The Wealth of Nations*. New York: Cosimo.
- Smith, Eric O. (1994). *The German Economy*. London and New York: Routledge.
- Stanford, Jim (2008). *Economics for Everyone*. London: Pluto Press.
- Stigler, George (1964). A theory of oligopoly. *Journal of Political Economy* 55: 44-61.
- Strange, Susan (1996). *The Retreat of the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomsen, Birgit N. (1987). Kampen om monopollovgivningen 1919-1937, i Birgit N. Thomsen (red.), *Samspelet mellem organisationer og stat*. København: Gads Forlag.
- UNCTAD (2009). *World Investment Report 2009*. New York og Geneve: United Nations.
- van Apeldoorn, Bastiaan (2002). *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London and New York: Routledge.
- van Apeldoorn, Bastiaan, Jan Drahekoupil og Laura Horn (2009). *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance*. London and New York: Palgrave.
- von Eyben, William E. (1980). *Monopoler og priser*. København: Gads Forlag.
- Warlouzet, Laurent (2015). The centralization of EU competition policy: historical institutionalist dynamics from cartel monitoring to merger control (1956-91). *Journal of Common Market Studies* 54 (3): 725-741.
- Wigger, Angela (2008). *Competition for Competitiveness: The Politics of the Transformation of the EU Competition Regime*. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Wigger, Angela og Hubert Buch-Hansen (2014). Explaining (missing) regulatory paradigm shifts. EU competition regulation in times of economic crisis. *New Political Economy* 19 (1): 113-137.
- Wigger, Angela og Hubert Buch-Hansen (2015). EU competition regulation: a case of authoritarian neoliberalism?, pp. 81-98 i Eva Hartmann og Poul F. Kjær (red.), *The Evolution of Intermediary Institutions in Europe: From Corporatism to Governance*. New York: Palgrave.
- Wilks, Stephen (2009). The impact of the recession on competition policy: amending the economic constitution. *International Journal of the Economics of Business* 16 (3): 269-288.
- Windolf, Paul (2015). The corporate network in Germany, 1896-2010, pp. 66-88 i Thomas David og Gerarda Westerhuis (red.), *The Power of Corporate Networks*. London and New York: Routledge.
- Wood, Ellen M. (2003). *Empire of Capital*. New York: Verso.